Straipsniai ir pranešimai

SOCIALINIŲ SANTYKIŲ BIZANTIŠKOSIOS CIVILIZACIJOS ŠALYSE VII–XIV AMŽIUJE TIPOLOGIJOS METMENYS

Nerijus Babinskas

Doktorantas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel. 268 72 88
El. paštas: nerijus.babinskas@if.vu.lt

Pagrindinės sąvokos. Dichotominė žmonijos istorinės raidos koncepcija

Pagrindinės tipologizuojančios sąvokos, kuriomis bus operuojama šiame tekste trumpai (toliau jos bus labiau išplėtotos) apibrėžtinos šitaip:

1. **Azijinis gamybos būdas**[1] (toliau – AGB) – iki XIX–XX a. vyraujanti žmonijos socialinė-ekonominė sankloda (formacija?), kuriai būdinga bendruomenė, kaip gamybinė ląstelė, o jas valdė despotas (sudievintas monarchas) ar žynių kolegijos vadovaujama administracija[2]. Nors yra ir kitų jam adekvačių ar artimų savo reikšme terminų (pvz., rytietiškasis despotizmas), nepaisant visos kritikos, pasirinktas būtent šis terminas, kaip plačiausiai vartojamas ir suprantamiausias. Laikydamas aptariamą sąvoką labiau apibendrinančiu apytikriu modeliu (veikiau tarpine hipoteze), šio straipsnio autorius bent jau šiame tekste nebūtų linkęs veltis į diskusiją dėl šio termino instrumentalumo svarstant civilizacijų raidą visos žmonijos mastu (t. y., kur ji labiau, kur mažiau, o kur ir visiškai neatitinka socialinių-ekonominių vienos ar kitos civilizacijos realijų vienu ar kitu laikotarpiu ir tėra tik grynai spekuliatyvi schema; beje, P. Andersono kritika šiuo atveju nėra iki **galo įtikinanti**[3]).

[1] P. Anderson, apžvelgęs šios koncepcijos klasikus iki K. Markso ir F. Engelso, išskyrė šiuos rytietiškojo despotizmo požymius: 1) valstybinė žemės nuosavybė; 2) nėra juridinių apribojimų; 3) religinis teisės surogatas; 4) nėra paveldimos diduomenės; 5) vergiška socialinė lygybė; 6) izoliuotos kaimo bendruomenės; 7) vyrauja žemės ūkis, o ne pramonė; 8) viešieji hidrauliniai darbai; 9) karštas klimatas; 10) istorinis nekintamumas (žr.: *Anderson P.* The 'Asiatic Mode of Production' // *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. London, New York, 1993, p. 472).

[2] *Gudavičius E.* Pastumtos kortų kaladės dėsnis // *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos. Vilnius, 2002, p. 53.

[3] *Anderson P.* The 'Asiatic Mode of Production' // *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. London, New York, 1993, p. 435–549.

2. **Feodalizmas** – socialinė-ekonominė formacija, t. y. tam tikras kai kurių lokalių civilizacijų ar regionų istorinės raidos etapas. Feodalizmui vyraujant eksploatuojami priklausomi valstiečiai, jam būdinga individuali nuosavybė ir individualus gamintojas.

3. **Pusinis feodalizmas** – vienintelis terminas, tiesa, gana provizoriškas, kuriuo pozityviai apibrėžiama bizantiškosios civilizacijos arealo socialinė-ekonominė sankloda (formacija?). Svarbiausios jos ypatybės vengiant kartotis bus apibrėžtos atitinkamose teksto vietose.

4. **Vergovė** – socialinė-ekonominė formacija, kuriai vyraujant plačiu mastu eksplotuojamas vergų darbas; vergovei būdinga individuali nuosavybė, bet nėra individualaus gamintojo (išskyrus kai kurias neišplėtotas vėlyvas išimtis, pvz., kolonatą).

Kalbant apie dichotomines žmonijos istorinės raidos koncepcijas, būtų galima trumpai referuoti E. Gudavičiaus sampratą. Jis skiria du žmonijos (ar civilizacijų) istorinės raidos kelius: pagrindinį ir šalutinį (išimtinį). Visų pagrindinio kelio civilizacijų gamybos ląstelė buvo bendruomenė, o jas valdė despotinė struktūra, įkūnijama sudievinto monarcho ar žynių kolegijos vadovaujamo administracinio mechanizmo. Civilizacijos, besirutuliojančios šiuo keliu, apėmė vis naujus Žemės rutulio plotus, bet iki tam tikro laiko visur jų visuomeninė struktūra buvo ta pati – bendruomeninė despotinė[4]. Marksistinėje nedogmatinėje istoriografijoje tokiose visuomenėse vyraujantis gamybos būdas dažniausiai vadinamas AGB.

Tam tikru laiku ir tam tikroje vietoje atsirado išimčių. Pirmoji tokia išimtis buvo posthomerinė Graikija, kur bendruomenė „išsiplovė", gimė individualus vergovinis ūkis ir polių struktūra. Šalutinis intensyvios raidos kelias pagimdė Graikijoje vergovinę demokratiją, kuriai buvo būdinga pilietybė ir asmens teisių kompleksas. Tai buvo iš bendro žmonijos istorijos vieškelio atsišakojęs takas. Graikijos takas išaugo į platų Romos vieškelį, bet tai vis dėlto buvo žmonijos mažumos kelias. Kritus Romai, antikinis raidos kelias nutrūko. Vis dėlto Romos griuvėsiai buvo „radioaktyvūs": jie paveikė juos užplūdusius barbarus ir gimė alodinė žemės nuosavybė. Buvo žengtas naujas individualaus ūkio raidos žingsnis: atsirado individualus gamintojas. Tai tapo viduramžių Europos socialinės organizacijos – feodalizmo – pagrindu. Išimtinės raidos kelias atsinaujino ir tęsėsi, tik naujos kokybės[5]. Vakarų civilizacija rutuliojosi veikiant iniciatyvai iš apačios, o ne komandai iš viršaus, kaip ekstensyvios raidos (t. y. pagrindinio kelio) civilizacijose. Valdantysis Vakarų civilizacijos elitas organizavo ne darbą, o greičiau atliekamo produkto, gauto iš individualaus darbo, nusavinimą. Todėl Vakarų ekonominis ir technologinis augimas viduramžiais pasiekė iki tol neregėtą spartą[6].

Remiantis E. Gudavičiaus dviejų kelių (pagrindinio ir šalutinio) žmonijos istorinės raidos koncepcija galima konstatuoti, kad dauguma civilizacijų rutuliojosi pagrindiniu keliu, t. y. iki esminio europietiškojo kolonializmo poveikio XIX–XX a. ir jo sukeltų struktūrinių transformacijų[7] buvo AGB stadijos. Iš S. Huntingtono išskirtų šių laikų didžiųjų ci-

---

[4] *Gudavičius E.* Pastumtos kortų kaladės dėsnis, p. 53.

[5] Ten pat, p. 53–54.

[6] *Manusadžianas P.* E. Gudavičiaus pasaulio istorijos civilizacinė koncepcija // Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui. Vilnius, 1999, p. 450.

[7] Plačiau žr.: *Васильев Л. С.* История Востока. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2001, т. 2, с. 246–280.

vilizacijų[8] išimtis sudaro Vakarų (po posthomerinės Graikijos, atsinaujinusi ankstyvaisiais viduramžiais germanams perėmus ir įgyvendinus individualios nuosavybės idėją iš romėnų) ir Japonijos, kurioje feodalizmas anksčiau apsibrėžta reikšme (jam būdinga individuali nuosavybė) susiklostė savarankiškai, civilizacijos. Šiame kontekste neaiškiausios yra hibridinės stačiatikiškoji (rytų bizantiškoji) ir Lotynų Amerikos civilizacijos (subcivilizacijos?). Visiškai savitais mišriais atvejais taip pat būtų galima laikyti Filipinus, Pietų Afrikos Respubliką. Neabejotinai įdomi būtų ir gilesnė struktūrinė Izraelio raidos analizė šiuo aspektu. Deja, šiame tekste visa tai reikia palikti ramybėje ir apsiriboti trumpu stačiatikiškosios civilizacijos savitumo aptarimu.

Europos istorinių regionų samprata

Čia bus aptartos šiame tekste vartojamos erdvinės sąvokos. Straipsnio pavadinime minima bizantiškoji civilizacija laikytina Rytų Europos istorinio regiono atitikmeniu[9]. Toliau bus trumpai aptarta visa Europos istorinių regionų sistema, patikslinus, kaip ją supranta šio teksto autorius, ir kokį erdvinį turinį jis būtų linkęs suteikti vienam ar kitam Europos regiono pavadinimui, galiausiai bandoma tiksliau apsibrėžti Pietryčių Europos ribas. Remiantis klasikine O. Haleckio samprata, Europą būtų galima padalyti į Rytų ir Vakarų. Ir vienoje, ir kitoje savo ruožtu galima išskirti Senąją ir Naująją dalis. Senoji viduržemiškoji Europa – tai buvusios Romos imperijos teritorija, Naujoji – tos šalys, kurios perėmė krikščionybę ir antikos kultūrines tradicijas, išskyrus Rusiją tam tikrais laikotarpiais[10]. Rytų Europa, pasak O. Haleckio, – tai regionas, atskiriantis Šv. Romos imperiją, arba germanų ir romanų tautas, nuo eurazinės Rusijos, t. y. tų rytų slavų, kurie tam tikrais laikotarpiais buvo atsidūrę už Europos bendrijos ribų[11]. Rytų Europa savo ruožtu skyla į du regionus (atsisakant O. Haleckio išskirto tarpinio Dunojaus regiono – padalijant jį Vidurio ir Pietryčių Europai): Pietryčių (Senoji Rytų Europa – Bizantija, slavų valstybės Balkanuose), Šiaurryčių (Naujoji Rytų Europa)[12]. Toliau plėtodamas savo Europos istorinių regionų koncepciją, O. Haleckis pasiūlo Europą dalyti ne į du, o į keturis regionus, ankstesnę schemą papildydamas Vidurio Vakarų ir Vidurio Rytų Europa. Prie Vidurio Vakarų Europos jis priskiria Vokietiją, Habsburgų (Austrijos, Austrijos-Vengrijos) imperiją, jai subyrėjus – Austriją, o prie Vidurio Rytų Europos – dvylika valstybių, atsiradusių po Pirmojo pasaulinio karo tarp Rusijos ir Vokietijos, nuo Suomijos iki Graikijos imtinai[13]. Remiantis E. Gudavičiaus ir A. Bumblausko tekstais, Vidurio Europą (Vakarų Europos „laukinius vakarus“) būtų galima traktuoti kaip Vakarų Europos periferiją ir laikyti ją pastarosios istoriniu papildiniu[14]. Taip pat būtų tikslinga, remiantis tais

---

[8] *Huntingtonas S.* Civilizacijų susidūrimas // Lietuvos aidas. 1994, rugsėjo 29, Nr. 191, p. 11; *Huntingtonas S. P.* Daugybė ateities veidų, arba kodėl niekada nebus pasaulinės civilizacijos // Literatūra ir menas. 1997, birželio 28, p. 12–13; *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. Москва, 2003, с. 46–60.

[9] *Gudavičius E.* Naujoji Europa: istorijos metmenys ir įžvalgos iki XVI a. (toliau – *Gudavičius E.* Naujoji Europa) // *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos. Vilnius, 2002, p. 20.

[10] *Halecki O.* Historia Europy – jej granice i podziały. Lublin, 1994 (toliau – *Halecki O.* Historia Europy), s. 52–53, 131, 134, 137, 139.

[11] *Halecki O.* Historia Europy, s. 143.

[12] Ten pat, p. 44–145.

[13] Ten pat, p. 154, 157–159.

[14] *Gudavičius E.* Naujoji Europa, p. 20 (E. Gudavičius savo ruožtu remiasi H. Samsonowicziaus įžvalgomis); *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 272; *Bumblauskas A.* Lietuva ir Europos istoriniai regionai // Šiaurės Atėnai. 2002, gruodžio 28, Nr. 48 (634), p. 5.

pačiais autoriais, pakoreguoti ir Vidurio Rytų Europos ribas – šiam regionui priskirti Lenkiją, Vengriją, Čekiją, Kroatiją ir Lietuvą[15]. Skandinaviją iki Reformacijos, kai šis regionas galutinai susiliejo su branduoliu (Vakarų Europa siaurąja prasme), savo ruožtu galima apibrėžti kaip Naująją Europą[16]. Visa likusi Vakarinė Europos dalis yra Vakarų Europa *Propria* (tikroji Vakarų Europa, Vakarų Europa siaurąja prasme, branduolys).

Bandant apsibrėžti Pietryčių Europą, susipina kelios sąvokos: Balkanai, Pietryčių Europa, Rytų Europa bei Vidurio Europa. Balkanus galima apibrėžti istoriniu ir geografiniu požiūriu. Geografiškai Balkanus riboja trys jūros: Adrijos – iš vakarų, Viduržemio – iš pietų, Egėjo ir Juodoji – iš rytų. Šiaurinė geografinė riba – Dunojus. Anot G. Castellano, istoriškai Balkanams priskirtinos ir rumuniškosios šalys (Valachija, Moldova)[17]. O. Haleckio manymu, jos yra tiltas, jungiantis Pietryčių ir Šiaurryčių Europą[18]. Kaip minėta, Rytų Europą istoriškai plačiąja prasme būtų tikslinga tapatinti su visu stačiatikiškuoju Europos regionu (*bizantiškosios civilizacijos arealu*), apimančiu tiek Rytų Europą siaurąja prasme (Šiaurryčių Europą), tiek Pietryčių Europą. Pietryčių Europa istoriškai – tai ta stačiatikiškojo regiono dalis (senoji Rytų Europa, pasak O. Haleckio), kurios teritorija kažkada priklausė Romos imperijai ir patyrė didesnę ar mažesnę jos įtaką. O istoriškai Rytų Europa siaurąja prasme (atskyrus Pietryčių Europą) – tai daugiausia slavų gyvenamosios teritorijos, kurios patyrė didelę Bizantijos imperijos civilizacinę įtaką, tačiau niekada nepriklausė nei Romos, nei Vakarų Romos, nei Bizantijos imperijai. Jeigu, kaip gana įprasta, Balkanus ir Pietryčių Europą laikysime sinonimais (šio teksto autorius vis dėlto vengia tai daryti[19]), dar derėtų atkreipti dėmesį, kad geografinės ir istorinės Pietryčių Europos ribos nesutampa ne tik dėl minėtų rumuniškų kraštų. Slovėnų žemės, patekusios į Šv. Romos imperijos įtaką, kroatų – į Vengrijos, o vėliau Austrijos priklausomybę, civilizaciniu-kultūriniu (taigi ir istoriniu) požiūriu taip pat atsidūrė už Pietryčių Europos ribų – Vidurio Europoje. Beje, Vidurio Europos dalimi laikytina ir Transilvanija – istorinė sritis, ilgą laiką priklausiusi Vengrijai (šiuo metu Rumunijos teritorijos dalis).

Pagrindinių bizantiškosios civilizacijos arealų apžvalga

BIZANTIJA

Paprastai Europos civilizacijos ištakomis laikomas antikos paveldas ir krikščionybė. Tačiau tiek vieną, tiek antrą perėmė ir savitai perkūrė Bizantija, o vėliau – Rusija. Todėl A. Bumblauskas pagrįstai kelia klausimą, ar šios šalys irgi priklauso Europai civilizacijos (ne geografiniu) požiūriu[20]. A. Bumblausko manymu, bizantinė civilizacija galėtų būti laikoma antrąja Europos viduramžių civilizacija. Iš tiesų Bizantijos socialinė sankloda (struktūra), palyginti su Vakarų Europa, išliko savita. Bizantijoje nebuvo savininkų romėniškos teisės prasme, kuri įprasta šiandien Vakaruose, bet

[15] *Gudavičius E.* Naujoji Europa, p. 21–22; *Gudavičius E.* Pastumtos kortų kaladės dėsnis, p. 54, 58.

[16] *Gudavičius E.* Naujoji Europa, p. 20, 28.

[17] *Castellan G.* History of the Balkans: From Mohammed the Conqueror to Stalin. New York, 1992, p. 1.

[18] *Halecki O.* Historia Europy, s. 140.

[19] Tai vis dėlto derėtų daryti atsargiai, nes bendraujant 2005 m. su Rumunijos konsulu Lietuvoje A. Botezu šio straipsnio autoriui susidarė įspūdis, kad „Balkanai" gali turėti ir etninę konotaciją (A. Botez pasakė: "We are not Balkans". Tai reiškia, kad Balkanai jam asocijuojasi su atklydėliais slavais, o senieji gyventojai graikai, rumunai, kaip dakų palikuonys, albanai, kaip ilyrų palikuonys, nelaikytini Balkanais).

[20] *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija, p. 14.

tik įvairaus lygmens valdytojai. Žemės savininkas buvo valstybė (pagal principą: žemė priklauso tam, kas ima mokesčius)[21]. VIII a. Bizantijoje formavosi naujo tipo – tarnybinė diduomenė. Ji pakeitė senąją – senatorišką ir kurialinę aristokratiją, kurios dauguma dėl paaštrėjusios politinės kovos VI a. pabaigoje–VII a. buvo tiesiog fiziškai sunaikinta. Naujojo tipo diduomenės padėties skiriamasis bruožas – nestabilumas, nes jos socialinį statusą lėmė ne tiek turtinė padėtis, kiek vieta administracinėje sistemoje, o ją buvo galima lengvai prarasti ir sunku perduoti sūnui ar žentui.

Pasak britų istorinės sociologijos atstovo P. Andersono, VII a. pabaigoje Bizantijoje atsirado daug laisvųjų kaimo bendruomenių, kuriose valstiečiai individualiai valdė žemę, bet kolektyviai mokėjo mokesčius valstybės iždui[22]. VII–IX a. pirmojoje pusėje Bizantijoje bendruomenės vis dar vyravo ir buvo pavaldžios tik valstybei, bendrai atlikdavo jai prievoles[23]. Specifinis Bizantijos bendruomenės bruožas – išplėtotų teisių į jau padalytą ir perėjusią į individualų valdymą žemę išsaugojimas. Už nuosavybės teisės pažeidimą *Žemdirbystės įstatymas* numato nedidelę bausmę: jei valstietis išarė ir apsėjo svetimą žemę, tai vienintelis dalykas, ką jis praranda – tai derlius. Bizantijos bendruomenė VIII a. buvo persunkta ir giminystės ryšiais (tai slavų skverbimosi padarinys): buvo gyvenama ne tik mažosiomis šeimomis, bet ir patronimijomis, atsiskyrusios mažosios šeimos bendrai naudodavosi tam tikra skirtinių sklypų dalimi arba kasmet keitė savo dalis buvusiame bendrame sklype. Pagal vėlyvąją Romos teisę, valstiečiui palikus bendruomenės sklypą, kaimynai privalėjo mokėti už jį mokesčius už tai įgydami teisę naudotis palikta žeme. Pagal *Žemdirbystės įstatymą* tai nėra privaloma, bet suteikiama tokia galimybė. Bendruomeniniai ryšiai Bizantijoje apskritai buvo veiksmingesni nei Vakaruose. Tai galėjo lemti tvirtos helenistinės ar net ikihelenistinės tradicijos, išlikusios Mažojoje Azijoje nepaisant romėniškos teisės įtakos; labai tikėtina, kad ir slavai atnešė į Bizantiją patvaresnes bendruomenės formas, nei germanai į Galiją ir Italiją[24]. Kaimo bendruomenės Bizantijoje egzistuoja dar ir IX a. antrojoje pusėje–X a., be to, jos yra palaikomos valstybės, valstiečiai eksploatuojami centralizuotai. Diduomenės valdų imunitetas ribotas, išlieka priklausomybė nuo valstybės iždo, todėl ši žemėvalda nėra analogiška Vakarų Europos feodalinei žemėvaldai.

Kiekvienas gyventojų susivienijimas Bizantijoje buvo pavaldus imperatoriaus valdžiai, mokesčių rinkėjams, teisėjams ar armijai. Prekeivių ir amatininkų korporacijos, kaip ir kaimo bendruomenės, buvo kolektyviai atsakingos valstybės iždui už mokesčius. Tai buvo pagrindinė jų funkcija[25]. Be to, gamyba ir prekyba buvo centralizuotai ir smulkmeniškai reglamentuojama (remiantis trimis principais: stipri administracinė centralizacija, sostinės aprūpinimo prioritetas, mokesčių įplaukų reguliarumas) per tas pačias korporacijas[26]. Natūralu, kad nė vienas Bizantijos miestas netapo autonomine komuna, kuris galėtų palaikyti savo ekonominę egzistenciją[27].

Pasak P. Andersono, VIII a. Bizantija „įstrigo" tarp vergovinio ir feodalinio gamybos būdų; grįžti prie antikinės socialinės struktūros

[21] *Гийу А.* Византийская цивилизация. Екатеринбург, 2005, с. 250.

[22] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism. London, 1978, p. 268.

[23] История Византии. Москва, 1967, т. 2, с. 14–17.

[24] Ten pat, p. 17–18, 21–23.

[25] *Гийу А.* Византийская цивилизация. Екатеринбург, p. 225–226.

[26] Ten pat, p. 299–302.

[27] Ten pat, p. 226.

buvo nebeįmanoma, bet raida feodalizmo link taip pat stoviniavo[28]. Vergai buvo pamatinė Bizantijos ekonominio gyvenimo realija bent jau iki XII a. pabaigos[29]. Makedonų dinastijos (867–1059 m.) karinių pergalių laikotarpiu vergų gerokai padaugėjo ir jų darbas buvo plačiai naudojamas[30]. XI a. pabaigoje, valdant Komnenų dinastijai (1081–1185 m.), kliūtys feodalizacijai buvo pašalintos, bet, kaip minėta, socialiniai institutai tik iš dalies atitiko Vakarų Europos feodalinę sistemą[31]. XII a. minėtos dinastijos valdovai, siekdami stiprinti armiją, įvedė naują apmokestinimo būdą – proniją. Pronija – tai renta, dovanota imperatoriaus už karinę tarnybą. Pronija tapo paveldima, o jos valdytojas (*владелец*) dėl vis didėjančių savo teisių, pavyzdžiui, teisės į autonominę administraciją, darėsi vis labiau nepriklausomas. Pronija negalėjo būti nusavinta trečiojo asmens naudai, o tarnyba, susijusi su jos valdymu, buvo vykdoma iki imperijos žlugimo[32]. Kita vertus, dar XIV a. imperatorius turėjo teisę atimti bažnyčios turtą, nes būtent jis visa tai esą jai ir buvo dovanojęs (taip skelbė patriarchas Filotėjus ir Sinodas 1367 m.). Todėl Bizantijos valstybė, susirūpinusi turkų pavojumi, sekuliarizavo gal pusę bažnyčios žemių ir išdalijo jas pronijų valdytojams[33]. Apibendrinant galima pasiremti P. Andersonu, kuris teigia, kad antikinis gamybos būdas Bizantijoje galutinai taip ir neiširo, todėl sintezė neįvyko[34].

E. Gudavičius Bizantijos civilizacijos raidos kelią yra pavadinęs pusiau feodalizmu (plg. J. Tumelio pusinis feodalizmas[35]). Tokio tipo visuomenės sandarą jis supranta kaip dalinį, ribotą (palyginti su Vakarais) individualizuojančio išimtinio kelio „prado" prasiskverbimą į Bizantijos visuomeninius santykius tiek žemvaldžių, tiek valstiečių klasėse[36]. Klostantis pusiniam feodalizmui, žemės valdymas darėsi hierarchinis. VII a. suirus vergoviniams ūkiams, svarbiausiais materialinių gėrybių gamintojais tapo kaimo bendruomenės (priklausomos ir laisvos). Miestai prarado buvusią reikšmę ir agrarizavosi. Politinis ir socialinis gyvenimas persikėlė į kaimą[37]. Bizantijos imperijoje kūrėsi latifundijos (t. y. plito stambi žemėvalda), privati nuosavybė iš polių perėjo į vilas, kur rezidavo vergvaldžiai, tačiau bendruomenės turėjo tik kolektyvinę privačią nuosavybę. Todėl vyravo santykiai su bendruomene, o ne su bendruomenininku[38].

RUSIJA

Anot P. Andersono, apskritai Rytų Europos raidai viduramžiais turėjo didelę įtaką du veiksniai: nebuvo klasikinio antikos paveldo ir nuolat kartojosi klajoklių antpuoliai. Dėl šių veiksnių sintezė regione tarp bendruomeninio ir vergovinio gamybos būdų (kaip tai atsitiko germanų kraštuose) buvo negalima[39]. Pana-

---

[28] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism, p. 270, 272.

[29] *Гийу А.* Византийская цивилизация, с. 205.

[30] Ten pat, p. 206.

[31] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism, p. 281.

[32] *Гийу А.* Византийская цивилизация, с. 263–264.

[33] Ten pat, p. 264.

[34] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism, p. 283–285; plg.: *Васильев Л. С.* Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) // Альтернативные пути к цивилизации. Москва, 2000, с. 104–105.

[35] *Tumelis J.* Bizantija // Visuotinė lietuvių enciklopedija. Vilnius, 2003, t. 3, p. 260.

[36] *Manusadžianas P.* E. Gudavičiaus pasaulio istorijos civilizacinė koncepcija, p. 450–451.

[37] *Tumelis J.* Bizantija, p. 260.

[38] „LDK tarp lotyniškosios ir bizantiškosios civilizacijų", *E. Gudavičiaus* paskaitų kurso, šio tekste autoriaus klausyto 1998 m. vasario 13–gegužės 18 d. Vilniaus universitete, konspekto rankraštis (konspektavo N. B.). Visa atsakomybė už galimą E. Gudavičiaus minčių ir idėjų suvulgarinimą tenka šio straipsnio autoriui.

[39] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism, p. 218.

šiai kaip germanus paveikė Vakarų Romos imperija, Kijevo Rusios raidai tam tikrą įtaką padarė Bizantija[40].

Pasak P. Gunsto, Rusijai būdinga gana despotiška valdžios ir bendrai valdomų laukų bei kaimo bendruomenių sistema (angl. *the system of communal fields and village communities*) neleido individualiam gamintojui pasilikti sau dalies pridedamojo produkto ir todėl neskatino gamybos intensyvinimo ir socialinės dinamikos[41]. Rusijoje iki Petro I reformų diduomenė buvo tarnybinė, o paveldimų valdų neturėjo[42]. Socialinė sistema, paremta kolektyvine žemės nuosavybe, ir despotinis valdymas, būdingas visai Rytų Europai, skatino socialinę stagnaciją. Tokioje visuomenėje reformos galėjo būti vykdomos tik iš viršaus (pvz., valstiečių paleidimas iš baudžiavos Rusijoje ir rumuniškose kunigaikštystėse)[43]. Rusijoje valdovas buvo vienintelis teorinis žemės savininkas. E. Gudavičius taip pat mano, kad Rusijoje vyravo mišrus socialinių santykių modelis, panašus į Bizantijos[44]. Valdančioji mažuma čia tam tikrais laikotarpiais įgydavo privačią nuosavybę, o valstiečių kiemai atskirai ūkininkavo, valdė, bet individualios nuosavybės neturėjo – ji priklausė bendruomenėms[45].

[40] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism, p. 235.

[41] *Gunst P.* Agrarian Systems of Central and Eastern Europe // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1989, p. 56.

[42] Gunst P. *Agrarian Systems of Central and Eastern Europe*, p. 56.

[43] Ten pat, p. 56–57.

[44] „LDK tarp lotyniškosios ir bizantiškosios civilizacijų".

[45] „LDK tarp lotyniškosios ir bizantiškosios civilizacijų"; plg. *Tumelis J.* Bizantija, p. 260; *Manusadžianas P.* E. Gudavičiaus pasaulio istorijos civilizacinė koncepcija, p. 450–451.

PIETRYČIŲ EUROPA

Pietryčių Europą, kurios istorinį savitumą, lygindamas ją su Rusija, aiškiai pabrėžė O. Haleckis[46], derėtų atskirti nuo bizantiškojo arealo šiaurrytinės dalies – Rusijos ir traktuoti kaip atskirą regioną, kuris, remiantis N. Statkaus, E. Motiekos, Č. Laurinavičiaus veikalu, ir XXI a. pradžioje tebeturėjo savo geopolitinį savitumą[47]. Kaip minėta, pasak O. Haleckio, Pietryčių Europa buvo Rytų Europos branduolys – senoji Rytų Europa (vadinamosios Viduržemio epochos palikimas)[48]. Pasak P. Andersono, galima daryti tam tikrą tipologinę analogiją tarp Balkanų ir Skandinavijos. Vis dėlto Balkanams nepavyko sukurti stabilaus rytinio feodalizmo varianto, nepaisant to, kad čia tūkstantį metų egzistavo Romos imperijos paveldėtoja – Bizantija[49].

Kas gi šiam regionui būdinga, palyginti su Vakarų Europa ir su „morfologiškai" artima Rusia (Rusija)? Socialinių ir nuosavybės santykių prasme jam, kaip pirmiausia Bizantijai (viduramžiais ji yra Pietryčių Europos pagrindinė dalis – branduolys), taip pat ir Rusijai turėtų būti taikytina E. Gudavičiaus iškelta pusiau feodalizmo (pusinio feodalizmo) hipotezė[50]. Anot P. Gunsto, privačios nuosavybės sistema paplito tik ten, kur romėnų kilmės gyventojai apsigyveno pakankamai tankiai ir skaičiumi lenkė vietinius gyventojus. Slavų antplūdis į Balkanus savo gausa gerokai pranoko bizantiškos kilmės gyventojus, todėl Bizantijos teisė čia neturėjo tokios įtakos, kaip ro-

[46] *Halecki O.* Historia Europy, s. 129–130.

[47] *Statkus N., Motieka E., Laurinavičius Č.* Geopolitiniai kodai: tyrimo metodologija. Vilnius, 2003, p. 54–55.

[48] *Halecki O.* Historia Europy, s. 139.

[49] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism, p. 265.

[50] Tai bevelk neplėtota istoriografijoje tema, o tekstų, kur šis modelis būtų taikomas Pietryčių Europai, iš viso nėra.

mėnų teisė Vakaruose[51]. Naujosios Pietryčių Europos valstybės po IX a. vidurio perėmė sociopolitinę Bizantijos imperijos sistemą. Bizantijos imperijos politinei ir socialinei-kultūrinei struktūrai, anot S. Stamenovos, buvo būdingi šie bruožai: a) bažnyčia subordinuota valstybei; b) valstybė labai centralizuota; c) aristokratija formuojasi ne dėl privačių žemės valdų, o dėl valstybės distribucijos ir redistribucijos. Tai reiškia, kad aristokratai yra žemvaldžiai tik todėl, kad jie tuo metu yra valdžioje, o ne atvirkščiai, t. y. ne todėl, kad jie yra žemvaldžiai ir įgyja valdžią (kaip Vakarų Europoje viduramžiais). Tai skatino nuolatinį socialinių sluoksnių mobilumą. Taigi aristokratija Balkanuose, kaip ir Bizantijoje, buvo labiau politinė, o ne ekonominė kategorija. Tas pats pasakytina ir apie stačiatikių dvasininkiją. Taigi, S. Stamenovos manymu, Vakarų Europoje galima kalbėti apie ekonominį feodalizmą, o Rytų Europoje reikėtų kalbėti greičiau apie politinį feodalizmą. Anot S. Stamenovos, pastarųjų metų istoriografijoje ryškėja tendencija įžvelgti tęstinumą tarp Bizantijos ir Osmanų imperijų centralizuotos valstybės vaidmens ir politinės galios pasiskirstymo aspektais[52]. Šiai tezei vis dėlto aiškiai prieštarauja L. Vasiljevas, teigdamas, kad prie Osmanų imperijos prijungtų Balkanų „struktūriniai pagrindai buvo kiti"[53].

P. Gunstas pabrėžia, kad dauguma Rumunijos ir Serbijos (kaip ir Rusijos) diduomenės buvo tarnybinė, jie valdydavo žemes tik kol tarnavo valdovui (valstybei), o palikuonys jos automatiškai nepaveldėdavo[54]. Antroji Bulgarijos karalystė XIII a. pagal administracijos hierachiją, dvaro protokolą, mokesčių sistemą buvo artima Bizantijai[55].

Tačiau, kaip matome, visa tai, ką šiuo momentu galima pasakyti apie Pietryčių Europos visuomeninių santykių ypatumus, iš esmės būdinga ir kitoms bizantiškosios civilizacijos arealo šalims. Vis dėlto yra reiškinių, šiek tiek artimiau siejančių Pietryčių Europą su Vakarų Europa, nei Rusija. Pirmiausia į akis krinta įdomus reiškinys – gotikinės architektūros paplitimas istorinėje Moldovoje[56]. Labiausiai pažengusios slavų valstybės viduramžių Balkanuose – XIV a. Serbijos – politinė sistema buvo tarpinė tarp visiškos fiefų (feodų) sistemos ir autokratinės biurokratijos (aiški tiek Bizantijos, tiek Vakarų Europos įtaka). Valdančioji diduomenė čia turėjo paveldimus alodinius dvarus (angl. *hereditary allodial estates*), kuriuose dirbo priklausomi valstiečiai (Bizantijos *paroikoi* atitikmuo), karaliaus potvarkiu „pririšti" prie žemės, turintys atlikti darbo prievoles. Monarchas turėjo dideles autokratines galias, bet buvo supamas patariamojo organo – nuolatinės magnatų ir prelatų tarybos. Dvaras, kanceliarija ir administracija maždaug atitiko Konstantinopolio standartus. Kai kurie miestai prie Dunojaus dėl savo glaudžių ryšių su Italijos miestais turėjo savivaldą[57].

Osmanų invazija sunaikino tolesnės Bal-

---

[51] *Gunst P.* Agrarian Systems of Central and Eastern Europe, p. 55.

[52] *Stamenova S.* Peculiarities of Political Culture in Post-communist Southeast European Countries: The Cases of Macedonia, Serbia, Montenegro, and Bulgaria // <http://library.nec.ro/papers/regional2001-2002/sstamenova/sstamenova_paper.htm> (žiūrėta 2005 01 26).

[53] *Васильев Л. С.* История Востока, т. 1, с. 304.

[54] *Gunst P.* Agrarian Systems of Central and Eastern Europe, p. 60.

[55] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism, p. 289.

[56] *Reklaitis P.* Gotikos architektūros rytinė riba ir Lietuva // *Reklaitis P.* Prarastosios Lietuvos beieškant: straipsniai iš Lietuvos dailės ir kultūros istorijos, rašyti 1954–1990 m. Vokietijoje. Vilnius, 1999, p. 29, 31.

[57] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism, p. 290.

kanų savaiminės raidos galimybę[58], o apie 500 m. trukęs Osmanų imperijos viešpatavimas neabejotinai padarė įtakos savitai Pietryčių Europos tautų socialinei, ekonominei, politinei ir kultūrinei raidai.

Išvados

Taigi, išskyrus Vakarus, kitose pasaulio dalyse (įskaitant ir Rytų Europą) privačios nuosavybės sistema nebuvo vyraujanti. Net Romos imperijoje ji ne visur paplito, o tik Graikijos poliuose, Italijoje, iš dalies Galijoje[59]. Vakarų Europos feodalinės žemės nuosavybės nebuvimas lėmė, kad Rytuose nebuvo realių feodalizmo bruožų; labiausiai tai pasireiškė tuo, kad užkirto kelią susiklostyti nepriklausomai feodalinei diduomenei[60]. Taigi, pasak P. Gunsto, regionai į rytus nuo Vidurio Europos vystėsi visiškai kitu būdu (angl. *on a different basis altogether*)[61]. Su tokiu vengrų istoriko apibendrinimu iš esmės galima sutikti. Vis dėlto pirmiau pateikti istoriografijoje funkcionuojantys teiginiai apie bizantiškosios civilizacijos arealo šalių, ypač Pietryčių Europos, socialinę struktūrą neleidžia susidaryti vientisesnio konceptualaus vaizdo. Aiškiai išskirtini kai kurie AGB požymiai, tačiau apibrėžti minėtų šalių socialinę struktūrą tiesiog kaip AGB, matyt, būtų pernelyg paviršutiniška (plg. Osmanų imperiją!). Didžiausią euristinę galią šiuo atveju galėtų įgyti pusinio feodalizmo koncepcija, tačiau ir ji dar nėra pakankamai išplėtota. Be to, iš apžvelgtos literatūros negalima susidaryti aiškesnio vaizdo ir apie atskirų subregionų (Bizantija, Rusija, Pietryčių Europa) savitumus. Taigi išvada aiški: norint detaliau išnagrinėti straipsnio pavadinime suformuluotą užduotį, reikia tolesnių išsamių istoriografijos ir šaltinių studijų.

AN OUTLINE OF TYPOLOGY OF SOCIAL RELATIONS IN THE COUNTRIES OF BYZANTINE CIVILIZATION IN THE VII–XIV CENTURIES

Nerijus Babinskas

Summary

The main concepts which the author operates in his attempt to describe typologically a type of social relations in the area of Byzantine civilization in the Middle ages are: an Asiatic mode of production, a slave mode of production, feudalism and so called semi-feudalism. According to E. Gudavičius there were two ways of historical development of the humankind: the main one (exstensive) and the exceptional one (intensive). Absolute majority of civilisations developed towards the pattern of the main way. The first exception was the Ancient Greece in the archaic period (VIII–VI century BC). The most important thing was that the idea of private property was born during that period. The Rome also continued to develop in this direction but at the end of antiquity it reached the deadlock (during the barbarian invasions in IV–V century AD). Nevertheless the Roman ruins were "radioactive": Germanic tribes became acquainted with the idea of the private property. Because of that the allodial property of land and a holding of individual producer was born. So the exceptional way of production had reborn and had acquired a new

[58] *Anderson P.* Passages from Antiquity to feudalism, p. 293.

[59] *Gunst P.* Agrarian Systems of Central and Eastern Europe, p. 55.

[60] Ten pat, p. 61.

[61] Ten pat, p. 82.

quality. As a contrast the productive cell of civilisations of the main way remained community. There have been no private property. Such a kind of societies were ruled by a despot or a board of priests. These are the main features of Asiatic mode of production. According to E. Gudavičius, the type of social structure characteristic to Byzantine Empire and Russia could be described as semi-feudal. There were latifundia in the Byzantium but the owners of these latifundia exploited not the individual holdings of peasants but the whole communities. So the social structure of Byzantine Empire remained transmixed between the slave and the feudal mode of production. There was the same mixed model in Russia as in Byzantium. The ruling minority possessed private property but peasants had no private property (it belonged to community) though they had individual holdings. The ruler of Russia was even more autocratic than the Byzantine emperor. The countries of Southeastern Europe adopted political as well as sociocultural structure of the Byzantine Empire: the state was centralized, the church was subordinated to the state, the aristocracy did not rely on private property but on state distribution or redistribution etc. The most advanced country of Southeastern Europe before the Otoman conquering was Serbia: both Western and Byzantine cross-currents are visible in the mixed character of its political system, intermediate between fief system and autocratic bureaucracy. According to P. Gunst, the lack of West European feudal property in land caused the absence of real feudal features in the area of the Byzantine civilization. Because of that the regions to the east of the Central Europe developed on a different basis altogether. At the end it should be said that there is not properly developed conception yet about the type of social structure of the area of Byzantine civilization in the Middle Ages and also about certain subregions of the mentioned area (Byzantium, Russia, Southeastern Europe). It looks that the most succesful term describing social specifics of the medieval Byzantine area is semi-feudalism but this conception is not properly devepoled too. So the conclusion is clear: it is still left much to study if we want to desribe the type of the Byzantine region social structure more thoroughly.

Įteikta 2005 11 11
Priimta spaudai 2005 12 13